

Darwin sota sospita: reflexió al voltant de la representació del darwinisme al diari ABC (1909-1982)

Marcos Morales Peláez¹ i Martí Domínguez Romero²

¹ Professor de Biologia i Geologia. Conselleria d'Educació, Cultura i Esport (GVA). IES Ramon Cid. Polígon escolar, s/n. 12580 Benicarló

² Departament de Teoria dels Llenguatges i Ciències de la Comunicació, Facultat de Filologia, Traducció i Comunicació, Universitat de València. Av. Blasco Ibáñez, 32. 46010 València

Correspondència: Marti.Dominguez@uv.es

DOI: 10.2436/20.1501.02.198

ISSN (ed. impresa): 0212-3037

ISSN (ed. digital): 2013-9802

<http://revistes.iec.cat/index.php/TSCB>

Rebut: 17/01/2021

Acceptat: 07/03/2021

Resum

El darwinisme ha suposat a Espanya, des de la seua introducció, un element causant de polèmica entre els sectors més liberals i conservadors de la societat segons els historiadors. Ha patit períodes especialment restrictius, com ara la dictadura franquista, en què va estar sotmès a una forta censura. Presentem un recull d'articles del diari ABC des del 1909 fins al 1982 —centenari del naixement i la mort del naturalista— on s'evidencia com les condicions sociopolítiques han influït en la seua representació.

Paraules clau: Darwin, ABC, Espanya, s. xx, dictadura franquista.

Abstract

Since its introduction, Darwinism has been a controversial element in Spain among the most liberal and conservative sectors of society, according to historians. It has suffered particularly restrictive periods such as the Franco dictatorship, where it was subjected to strong censorship. The aim of this work is to present a collection of articles from the ABC newspaper from 1909 to 1982 —the centenary of the birth and death of the naturalist— which shows how sociopolitical conditions have influenced its representation.

Keywords: Darwin, ABC, Spain, 20th century, Franco dictatorship.

Introducció

La representació que la premsa escrita proporciona de diferents successos científics suposa una ferramenta d'anàlisi magnífica. No sols contextualitza aquests successos en les condicions polítiques, socials i legislatives en les quals es desenvolupen, sinó que també mostra com aquests factors condicionen la seua transmissió (Fernández, 2014). D'aquests successos científics, la controvèrsia darwinista és un dels que va tenir major repercussió en la premsa britànica en el moment de la seua comunicació (Ellegård, 1958: 1859-1872).

Pel que fa al seguiment d'aquesta controvèrsia en la premsa espanyola, diferents autors n'han fet estudis generalistes, dins dels quals podem destacar: *Darwin en España* (2010) de Thomas Glick, i les dues obres de Diego Núñez, *El darwinismo en España* (1969) i *La muerte de Darwin en la Prensa Española de la época* (1982).

A més a més, amb la celebració del segon centenari del naixement de Darwin, diversos articles analitzaren com els mitjans de comunicació havien transmès la figura del científic. Cal destacar-ne els següents: «Darwin in the press: What the Spanish dailies said about the 200th anniversary of Charles

Darwin's birth» (Díez, Mateu i Domínguez, 2009), «Darwin como noticia: La imagen de Darwin a través de los medios de comunicación en el bicentenario de su nacimiento» (Moreno i Luján, 2009) i «Spanish Darwinian iconography: Darwin and evolutionism portrayed in Spanish press cartoons» (Domínguez i Mateu, 2012).

Finalment, cal assenyalar dos Treballs Fi de Màster que realitzaren una extensa aproximació a la representació del darwinisme en diferents diaris espanyols. El primer és el de Clara Florensa, amb el títol *Estudi del tractament de la teoria de l'evolució a La Vanguardia Española entre el 1939 i el 1978* (2010). El segon és l'elaborat per Marcos Morales i dirigit per Martí Domínguez: *Estudi del tractament de la Teoria de l'evolució al diari ABC entre el 1909 i el 1982* (2017).

Contextualització: Breu història del darwinisme a Espanya

La història del darwinisme a Espanya és un relat llastrat per la polèmica des de la seua recepció durant el Sexenni Revolucionari (1868-1874). Envoltat per un context sociopolític candent, el darwinisme va ser ràpidament polaritzat, amb defensors en els

sectors liberals i detractors en els conservadors (Glick, 2010: 13). Aquesta polarització estaria àmpliament relacionada amb la situació socioeconòmica del país, l'analfabetisme persistent i la presència d'una església poderosa aliada amb les forces conservadores (Blázquez, 2007).

Tot i així, a finals del segle XIX aquest enfrontament va anar perdent força amb el pas dels anys i els diferents sectors es van refugiar en les seues institucions —facultats de Ciències i Medicina enfront d'institucions teològiques i filosòfiques. Però un acte sense precedents tornaria a encendre la flama dels enfrontaments inicials el 1909. Fomentat per la motivació dels estudiants de la Facultat de Medicina de la Universitat de València, l'homenatge a Darwin en el centenari del seu naixement despertà les antigues confrontacions entre els diferents sectors. Segons el mateix Miguel de Unamuno, en aquesta època «la Facultat de Medicina de València era el principal nucli espanyol del darwinisme» (López Piñero, 2008: 189).

Els següents anys van existir diferents posicions al voltant del darwinisme que anirien des de l'antievolucionisme, amb el suport de les institucions clericals, fins a la

seua defensa per part de diferents naturalistes de l'època. Alguns d'aquests són Odón de Buen y del Cos (1863-1945) o Ignacio Bolívar (1850-1944). A més a més, en aquest període coexistiren a Espanya diferents concepcions evolucionistes, com el mutacionisme, el neo lamarckisme o l'ortogènesi (Blázquez, 2009b).

Durant aquesta primera meitat del segle xx dos noms són d'obligatòria menció per la seua aportació a la cimentació de les idees evolucionistes. El primer d'ells és Antonio de Zulueta (1885-1971), que mitjançant la seua línia d'estudi va introduir a Espanya les idees d'herència mendeliana (Pelayo, 2009). L'altre biòleg destacat és Jaume Pujiula (1869-1958), que va seguir l'obra de l'entomòleg Erich Wasmann (Peretó i Català, 2016).

Amb la derrota de la Segona República, Darwin i les seues idees van ser classificats com a biologia materialista i atea per part de les noves forces institucionals. Aquest fet provocaria que la majoria de científics evolucionistes s'exiliaren del país o foren marginats.

En la primera dècada de la postguerra no es publicaria cap obra de Darwin, amb dues úniques excepcions: *Diario del viaje de un naturalista alrededor del mundo en el navío de S. M. «Beagle» Tomo I y II* (1940) i *El origen de las especies* (1950). Caldria esperar fins al 1963 per poder tornar a trobar obres de Darwin a les llibreries amb una certa normalitat. Seria en aquesta segona dècada quan el nou darwinisme de síntesi moderna començaria a introduir-se en les universitats espanyoles, i fins i tot permetria que algunes d'aquestes realitzaren homenatges al centenari de la publicació de *L'origen de les espècies* (Blázquez, 2009a).

Espanya viurà un període de marginació científica en l'àmbit evolutiu durant aquestes dècades (Blázquez, 2001). D'aquest ambient de marginació científica sorgiran algunes propostes que intentaran reconciliar la teoria de l'evolució amb la doctrina catòlica. Un autor destacable d'aquesta vessant és el paleontòleg Miquel Crusafont Pairó (1910-1983), el qual va aconseguir adquirir una certa rellevància en l'àmbit científic nacional i internacional (Acosta, 2013). Crusafont es va convertir en el màxim divulgador en l'àmbit estatal de les idees del paleontòleg jesuïta francès Teilhard de Chardin (1881-1955) i del paleontòleg americà George Gaylord Simpson (1902-1984) (Blázquez, 2001).

Un altre divulgador determinant en aquesta època fou el popular Félix Rodríguez de la Fuente (1928-1980), que amb el seu programa *Planeta azul* ajudà a transmetre les idees

evolucionistes (Acosta, 2008). En els darrers anys del s. xx, l'evolucionisme es va tornar a normalitzar en l'àmbit acadèmic i investigador.

L'objectiu primordial d'aquest treball és presentar una selecció dels articles més representatius publicats a l'ABC entre els anys 1909 i 1982, en què el tractament de la figura de Darwin o les seues idees reflecteix el condicionament sociopolític del moment, així com la participació de personatges destacables de l'època.

Darwin a l'ABC: 1909-1982

Com bé hem vist, la celebració de centenaris amb motius relacionats amb Charles Darwin sempre han sigut actes que han interessat els mitjans de comunicació. En aquest cas, l'ABC va fer el seguiment de l'homenatge celebrat per l'alumnat de la Facultat de Medicina de la Universitat de València al centenari del naixement de Darwin el 1909.

El diari va publicar-ne dos articles, un abans de l'acte, el dia 19 de febrer del 1909, en què sota l'epígraf «Homenaje a Darwin» s'explicava:

«Se han circulado las invitaciones para el homenaje escolar a Darwin, que se celebrará el lunes próximo en el paraninfo de la Universidad. Presidirá el decano de la Facultad de Medicina, Sr. Casanova, y hablarán los catedráticos Sres. Bartual, Boscá y Unamuno, que llegará domingo con este objeto».

En el segon article, publicat el 23 de febrer del mateix any, posterior a la celebració del centenari, es relatava com s'havia desenvolupat l'acte i destacava especialment la figura d'Unamuno; s'explicava que «el discurso del sabio profesor, original y ameno siempre, a ratos instructivo, y a veces paradójico, ha sido escuchado con gran curiosidad y aplaudido al final con entusiasmo».

Tot i així, el diari no tardaria a presentar clars exemples de com el debat al voltant de la teoria de l'evolució continuava present en la societat. Sense cap mena de dubte, el cas més evident el protagonitzarien el doctor Tomàs Mestre Pérez (1857-1936) —catedràtic de medicina legal i psiquiatria de la Universitat Central— i el pare Reverend Zacarías Martínez-Núñez (1864-1933) —clergue de l'orde dels agustins a l'Escorial. Un total de vint cartes obertes escrites per aquests personatges, entre el 5 de desembre del 1910 i el 26 de gener del 1911, suposarien un debat públic al voltant de la teoria de l'evolució i de com aquesta i les institucions religioses havien

d'influir en l'educació (Morales i Domínguez, 2017).

Dins d'aquest joc de cartes és especialment destacable la darrera publicada pel religiós, l'11 de gener del 1911, en la qual critica les conviccions del catedràtic:

«Pero afirmar, como usted lo hace, tan sencillamente y con tan buena fe, que la sustancia coloide es la vida, y que dio origen a la célula primigenia, allá en las profundidades del Océano, y que hoy se fabrica también en nuestros laboratorios,... eso, créame usted, amigo mío, no se demuestra experimentalmente; aunque lo aseguren partidarios de la evolución, no hay prueba alguna biológica, filosófica ni paleontológica».

D'altra banda, l'escriptor Azorín també exposaria els seus dubtes al voltant de les idees darwinistes, en articles com «Independencia», publicat 18 de desembre del 1909, o «Tradicionalismo positivista», publicat el 4 de juny del 1910. Tot i així, potser l'article en què Azorín argumenta de manera més explícita la seua preocupació serà «Pesimismo social», publicat el 8 d'abril del 1912:

«Partió de esta aplicación del darwinismo a la política una muchedumbre de errores e ilusiones nefastas; multitud de desenfrenos, injusticias e iniquidades justificáronse con la doctrina del darwinismo social».

Aquesta angoixa per les repercussions del darwinisme social seria un tema recurrent en els articles de l'època, com ho demostra «Palabras al viento... el crimen sentimental», de Manuel Bueno Bengoechea, publicat el 8 d'abril del 1925, mitjançant la intercessió de Sofia (un personatge d'una obra de Marcel Prévost):

«El darwinismo sentimental de Sofia, según el cual los fuertes tienen derecho a sacrificar a los débiles para ser dichosos, nos suena como una ironía siniestra, porque no hay nada tan dramático ni tan triste como la contradicción de nuestra filosofía con nuestro temperamento [...]. Ni Sofia ni Antonio merecen estar clasificados en esa variedad zoológica que ha hecho del egoísmo un arma de combate y de la crueldad una regla de conducta».

Tot i aquesta por cap a l'aplicació de les idees darwinistes en l'àmbit social, la premsa espanyola respectava el dret a transmetre-les

sempre que es recolzaren en una base científica. Així ho explica Enrique Gómez Carrillo, en l'article «El dogma darwinista», publicat el 24 de setembre del 1925, en què vol «protestar contra los jueces yankis que condenaron poco ha al catedrático que explicaba teorías evolucionistas en una Universidad de Dayton», justificant que ho fa només perquè «viendo que, en nombre del dogma protestante, se impedía profesar libremente una teoría científica, no pude contener mi indignación. Pero no entonces, ni nunca, se me ocurrió declararme partidario del darwinismo». Tot i així, l'autor no desaprofita l'ocasió per demostrar el seu desacord amb aquestes idees evolucionistes i es recolza en l'obra *Le dogme transformiste*, de Joseph Grasset, afirmant que existeixen mancances com «la falta de la criatura intermediaria entre el hombre y el chimpancé» i desmentint idees com que «una lenta evolución convierte la masa molecular en seres vegetales y animales animados por células vivas. Pasando por el mono, el hombre procede de la mosca inicial».

El debat estava servit, i el darwinisme inundava la societat; es trobà, aquell any, 1925, una de les evidències més importants de l'època. La companyia William Fox va presentar la pel·lícula *Darwin tenía razón*, la qual apareix anunciada reiteradament als diaris de l'època i que podem observar transcrita per part de M. White en el suplement dominical *Blanco y negro* del 22 de novembre del 1925. *Darwin tenía razón* relata les vivències del doctor Linaza, «apasionado entusiasta del darwinismo y de las doctrina del autor de "El origen de las especies mediante la selección natural"». La pel·lícula gira al voltant d'un frase del doctor, que exclama: «¡Darwin tenía razón! Los antepasados de nuestros antepasados eran monos ¡y muy monos! en época pretérita, remotísima...».

Durant la següent dècada, diferents teories evolutives es presentaran de manera freqüent al diari, i podem trobar-ne exemples com *Corazones sin firmeza*, de José Rocamora, publicat el 4 d'abril del 1930, en què es proposa que l'ontogènia recopila la filogènia:

«Se ha dicho que cada animal refleja en su evolución embrionaria los organismos que les son inferiores, y se ha afirmado que las diversas fases de desarrollo del corazón nos muestran que no llega a su organización más alta sino pasando transitoriamente por formas que han quedado como definitivas

para las clases animales subalternas».

El desenvolupament embrionari i l'herència dels caràcters eren dues disciplines que preocupaven especialment els científics del moment, com ho demostra l'article «Vulgarización genética. Herencia de caracteres adquiridos», de José Vázquez Sánchez, publicat el 13 d'octubre del 1930:

«Ante lo expuesto, malparada queda la teoría de Weismann, apoyo de cuantos niegan la transmisión hereditaria de los caracteres adquiridos, herencia que era admitida de antiguo, basada en la teoría de Lamarck primero, y Darwin después, pero desde el año 1888, en que Weismann hizo pública la suya de "continuidad del plasma germinal", negando la herencia de dichos caracteres, cayeron en usos las dos primeras y se admitió como verídica la nueva teoría».

És curiós observar que aquest autor esmentarà l'«ilustre director del Laboratorio de Biología de Sarriá, reverendo padre Pujiula», el qual afirmava que «nada de unidades biológicas de carácter permanente e inalterable, sino centros modificables por la asociación, disociación y cambios químicos, que si por fuerza o número predominan unos sobre otros en el acto de fecundación, aparecen en el nuevo ser los caracteres provocados por ellos».

Un altre dels protagonistes de l'època apareixeria al cap de poc temps en la notícia de l'Acadèmia Nacional de Farmàcia del 8 de març del 1933, en què s'anuncia la conferència de «don Antonio de Zulueta, jefe del Laboratorio de Biología del Museo Nacional de Ciencias Naturales, acerca del tema "Evolución de los organismos"». En aquesta conferència, el científic va parlar de les doctrines de Lamarck, Darwin i Wallace, i «hizo notar que si existe casi unanimidad entre biólogos, en cuanto al hecho de la evolución hay, por el contrario, suma indecisión en lo que se refiere al modo cómo ésta se verifica y las causas que la producen».

Les ciències biològiques es troben en un moment esplèndid de difusió i acceptació, tant que fins i tot podem observar articles fent al·lusió a estudis genètics de l'estranger, com a «Entorno a la selección racional de semillas» de Vicente Roceta Duran, publicat el 3 de maig del 1935, en què s'informa que «en un pequeño huerto de la Abadía de Agustinos de Brünn (Checoslovaquia), y por los 1856-1863» l'agustí Gregor Mendel havia fet el

descobrimient «que más trascendentalmente había de influir en el concepto de "selección"». L'autor no només explica les conclusions del religiós, sinó que, a més a més, conclou: «La "selección natural" y las "Mutaciones" (aparición de formas o características nuevas en un ser vivo, sin causa aparente justificada), puede decir que fueron los únicos medios de que se sirvió la Providencia, para crear en tiempo y en espacio, la inmensa mayoría de las razas entonces existentes».

Tot i l'optimisme latent cap al darwinisme i les teories científiques associades, l'aproximació a l'esclat de la Guerra Civil evidenciarà una nova tendència de crítiques cap a l'evolucionisme. José María Salaverria escriuria el 13 de maig del 1936, en l'article titulat «En la embriaguez de la victoria», que «la doctrina pagana y realista de Maquiavelo: es la doctrina materialista y energética de Nietzsche, de Darwin, de la lucha por la vida, de la explotación del débil por el más fuerte». Amb la instauració de la dictadura franquista, els discursos sobre les idees darwinistes es radicalitzarien, i el 29 d'octubre del 1939 Felipe Sassone publicaria «El amigo encantador», en què l'autor argumenta que «l'hombre» és l'única espècie que passeja, que fa esport, especificant:

«El hombre y el mono, su imitador, y no su antecesor, como quería Darwin. Aprovecho la coyuntura para maldecir la memoria de Darwin, así como la de Freud y la de Carlos Marx».

No seria l'únic autor que criticaria les idees del científic. L'escriptor i fundador de Falange, Eugenio Montes, en l'article «En la fiesta nacional de Chile. Mi brindis», publicat el 19 de setembre del 1944, manifestaria una opinió, si més no, encara més grotesca:

«Pero yo pienso en Darwin. No hay evolución en la naturaleza, me digo a mi mismo. Eso del poco a poco, del tránsito suave y continuo, de la vida como lento progreso, todo esto corresponde a la naturaleza inglesa, pero no a la verdad física del cosmos. La naturaleza del inglés es progresiva, pero la que hizo Dios en el mundo no es así».

El 16 d'agost del 1947, es publica «La isla de lobos», en què Agustín de Foxá parla de les illes en general, i de les Galápagos en particular, i hi diu el següent: «...donde el rubio Carlos

Darwin, estudianto sus tortugas e iguanas, fabricó la Teoría de la evolución, que pretendió sustituir al rosado Adán por el peludo gorila».

Amb l'arribada de la nova dècada, es relaxen una mica les restriccions per part de la dictadura cap a Darwin, i d'aquesta manera ho reflecteixen també els articles que en versen al voltant. Un dels primers exemples el trobem el 9 d'agost del 1953 a l'article «Civilización y civilizaciones», de Ramón Pérez de Ayala, en què l'autor parla de la teoria del difusionisme:

«Últimamente, los sabios soviéticos dicen haber hallado los aborígenes ejemplares de cereales silvestres en territorio ruso. De manera que la primera civilización se originó en Rusia; así como el último y definitivo grado de civilización; según ellos el alcanzado por Rusia; porque Marx también era evolucionista, de un evolucionismo un tanto simplista, puesto que asegura dogmáticamente la finalidad definitiva de la evolución o dialéctica histórica».

Un altre exemple encara més colpidor el trobarem el 20 de juliol del 1957 a «Un descubrimiento fisiológico sirve ahora para lograr "confesiones espontáneas"», de Richard Gibson, en què afirma:

«Y después del siglo XIX y de Darwin, la biología ha acumulado multitud de pruebas de que el ser humano, lejos de constituir una criatura excepcional, a medio camino entre la bestia y el ángel, es simplemente, un animal que domina a los demás gracias la complejidad de su sistema nervioso».

Al final de la dècada apareixeran diversos articles glossant el centenari de l'aniversari de la publicació de *L'origen de les espècies*, entre els quals destacaran especialment els articles escrits per Ramón Pérez de Ayala, el 3 de setembre del 1959 i el 26 de novembre del 1959.

La conciliació de la teoria de l'evolució amb l'Església catòlica seria durant la següent dècada un tema recurrent, i així ho observem a «Eppur si muove», de Juan José López Ibor, publicat el 29 de desembre del 1964:

«La segunda corriente es la evolucionista, que nació con la tesis sobre el origen de las especies de

Darwin, que motivó el enorme escándalo metafísico y religioso de un siglo de duración —hasta la obra de Teilhard de Chardin y el reciente concilio— motivado por la indebida vinculación de la idea de creación con la fijeza de las especies, y de la idea de espiritualidad del hombre con la filosofía cartesiana».

Un altre protagonista de l'època, Félix Rodríguez de la Fuente, difondria també les idees darwinistes amb l'article «La astucia y la inteligencia de los papiones», publicat el 29 de juny del 1968:

«Las mutaciones, la selección natural, el medio ambiente y los recursos alimenticios han convertido a los papiones en unos animales muy distintos a sus primos carnales los monos colobos, que jamás han abandonado las copas de los árboles».

La societat conservadora espanyola es reconciliava amb el científic anglès, que tornava a tenir el beneplàcit dels redactors de *L'ABC*, com és el cas de «La historia de Francia en los más bellos sellos del mundo», escrit per Pedro González Rábago i publicat el 16 d'octubre del 1970:

«Todo esto no vaya a crear alguien que va a querer decir esa barbaridad científica de que "el hombre descende del mono", que algún mal intencionado atribuyó a Darwin, que nunca lo dijo, como lo demuestran todos sus escritos donde se puede comprobar por quien lo desee. Darwin fue profundamente religioso y sólo afirmó el hecho de la evolución, perfectamente probado y hoy admitido hasta por la propia iglesia católica. No es, por tanto, una teoría, sino un hecho científico».

A mesura que el final de la dictadura s'aproxima, l'evolució apareix de manera més evident als articles del diari i es perd la por a les antigues censures del franquisme, com en la notícia «Oparin, Calvin y Urey —tres premios nobel—, protagonistas de una reunión que comienza el lunes en Barcelona», publicada el 23 de juny del 1973, i signada per C.D.:

"¿Qué quiere decir esto?" se preguntó Miller. Tras un atento análisis, observó

que con su experimento había conseguido la síntesis de compuestos orgánicos, aminoácidos, entre ellos, base fundamental de las proteínas y, en definitiva, de la vida. Las hipótesis de Oparin estaban definitivamente confirmadas».

Ja instaurats en la nova democràcia, Cándido —pseudònim de Carlos Luis Álvarez— a «Los novios», publicat el 17 de setembre del 1978, s'atreveix fins i tot a criticar com la imatge de Darwin ha sigut tractada durant el franquisme:

«Podría decir que había algo de darwinismo en mis explicaciones, pero como Darwin era considerado rojo, e incluso republicano, hace unos años, al cabo hacía algunas concesiones la trascendencia».

Però l'any darwinista per excel·lència serà el 1982, data que per a molts historiadors és quan vertaderament comença la transició democràtica amb la victòria del PSOE en les eleccions estatals. Aquest any, a més, coincideix amb el centenari de la mort de Darwin, fet que tindrà una àmplia representació mediàtica. Especialment destacable serà el diari publicat el 28 de març del 1982 en què la imatge de Darwin apareix a la portada. En aquest número, el diari fa una reflexió al voltant de la vida i obra del científic:

«Carlos Darwin es uno de los hombres de ciencia que, como Copérnico o Galileo, dio un viraje histórico en el entendimiento del mundo. Sus hallazgos sobre la evolución de la vida y el origen del hombre trastocaron el saber de su tiempo. Cuando comienzan las conmemoraciones en el primer centenario de su muerte, ABC inicia la revisión de su obra, analizada por los españoles Rof Carballo, Pinillos y Schwarts, y por François Jacob, premio Nobel de Medicina. La columna de "Cándido", una representación editorial y unas páginas de documentación completan esta visión sobre la grande polémica figura del naturalista inglés».

Conclusions

Com s'ha pogut observar, l'anàlisi dels mitjans de comunicació ens ofereix una visió fidel del condicionament sociopolític que pateix la representació de diferents fets o personatges històrics. En el cas de Charles Darwin, podem afirmar que tant la seua figura com les seues idees han suposat un focus de disputa entre els sectors conservadors i liberals a Espanya durant bona part del segle xx. A més a més, podem concretar que la prohibició i

marginació per part de la dictadura franquista cap a la figura del naturalista anglès va tenir una repercussió imminent al diari ABC, que el va menysprear de manera evident durant bona part d'aquells anys. D'altra banda, l'anàlisi d'aquest diari ens permet també entendre com l'arribada de noves teories científiques eren transmeses a la societat així com la repercussió social que hi tenien, en generar diferents corrents d'opinió.

Bibliografia

Primària

- «Academia Nacional de Farmacia» (1933, 8 de març). ABC, p. 38.
- AZORÍN. (1909, 18 de desembre). «Independencia». ABC, p. 4.
- AZORÍN. (1910, 4 de juny). «Tradicionalismo positivista». ABC, p. 7-8.
- AZORÍN. (1912, 8 d'abril). «El pesimismo social». ABC, p. 5-6.
- BUENO, M. (1925, 8 d'abril). «Palabras al viento... El crimen sentimental». ABC, p. 7-8.
- CÁNDIDO. (1978, 19 de setembre). «Los novios». ABC, p. 15.
- C.D. (1973, 23 de juny). «Oparin, Calvin y Urey —tres premios nobel—, protagonistas de una reunión que comienza el lunes en Barcelona». ABC, p. 75-76.
- «Darwin, 1882-1982» (1982, 28 de març). ABC, p. 1.
- DE FOXÁ, A. (1947, 16 d'agost). «La isla de lobos». ABC, p. 3.
- GIBSON, R. (1957, 20 de juliol). «Un descubrimiento fisiológico sirve ahora para lograr "confesiones espontáneas"». *Blanco y negro*, p. 114-115.
- GÓMEZ, E. (1925, 24 de setembre). «El dogma darwinista». ABC, p. 7.
- GONZÁLEZ RABAGO, P. (1970, 16 d'octubre). «La historia de Francia en los más bellos sellos del mundo». ABC, p. 13-15.
- «Homenaje a Darwin en Valencia por teléfono de nuestro servicio particular». (1909, 23 de febrer). ABC, p. 9.
- LÓPEZ IBOR, J. J. (1964, 29 de desembre). «Eppur si muove». ABC, p. 3.
- MARTÍNEZ, Z. (1911, 11 de gener). «Carta última. Dirigida al Dr. Maestre». ABC, p. 5.
- MONTES, E. (1944, 19 de setembre). «En la fiesta nacional de Chile. Mi brindis». ABC, p. 3.
- PÉREZ DE AYALA, R. (1953, 9 d'agost). «Civilización y civilizaciones». ABC, p. 3.
- PÉREZ DE AYALA, R. (1959, 9 de març). «Humanidades. Espíritu clásico y mentalidad científica». ABC, p. 3.
- PÉREZ DE AYALA, R. (1959, 26 de novembre). «Viaje a la Patagonia. Nombres repelentes y horripilantes». ABC, p. 3.
- ROCAMORA, J. (1930, 4 d'abril). «Corazones sin firmeza». ABC, p. 6.
- ROCETA, V. (1935, 3 de maig). «Entorno a la selección racional de las semillas». ABC, p. 12-14.
- RODRÍGUEZ DE LA FUENTE, F. (1968, 29 de juny). «La inteligencia de los papiones». *Blanco y negro*, p. 92-97.
- SALAVERRIA, J.M. (1936, 13 de maig). «En la embriaguez de la victoria». ABC, p. 3.
- SASSONE, F. (1939, 20 d'octubre). «El amigo encantador». ABC, p. 3.
- «Valencia por teléfono de nuestro servicio particular» (1909, 19 de febrer). ABC, p. 10.
- VÁZQUEZ, J. (1930, 18 d'octubre). «Vulgarización genética». ABC, p. 11-14.
- WHITE, M. (1925, 22 de novembre). «Darwin tenía razón». *Blanco y negro*, p. 24-28.

Secundària

- ACOSTA, C. (2008). «La teoría de la evolución y la censura en TVE. Entre el fijismo, el finalismo ¿y el neodarwinismo?». *Act. Hist. Ciencia Técnica*, 1: 271-277.
- ACOSTA, C. (2013). «Un pie en el cielo y otro en la ciencia. Las interacciones productivas de Miquel Crusafont (1910-1983)». *Dynamis*, 33: 321-342.
- BLÁZQUEZ, F. (2001). «La teoría sintética de la evolución en España. Primeros encuentros y desencuentros». *Llull*, 24: 289-313.
- BLÁZQUEZ, F. (2007). «Notas sobre el debate evolucionista en España (1900-1936)». *Rev. Hispan. Fil.*, 12: 23-44.
- BLÁZQUEZ, F. (2009a). «Breve historia del darwinismo en España». *Ambiociencias*, 1: 23-29.
- BLÁZQUEZ, F. (2009b). «La recepción del darwinismo en la universidad española (1939-1999)». *Anu. Hist. Iglesia*, 18: 55-68.
- DARWIN, C. ([1839] 1940). *Diario del viaje de un naturalista alrededor del mundo en el navío de S. M., "Beagle"* Tomo I y II. Madrid: Espasa-Calpe.
- DÍEZ, E., [et al.] (2009). «Darwin in the press: What the Spanish dailies said about the 200th anniversary of Charles Darwin's birth». *Contrib. Sci.*, 5: 193-198.
- DOMÍNGUEZ, M.; MATEU, A. (2012). «Spanish Darwinian iconography: Darwin and evolutionism portrayed in Spanish press cartoons». *Public Underst. Sci.*, 22: 999-1010.
- ELLEGÁRD, A. (1990). *Darwin and the General Reader: The Reception of Darwin's Theory of Evolution in the British Periodical Press, 1859-1872*. Originalment publicat el 1958. Chicago: University of Chicago Press.
- FERNÁNDEZ, D. (2014). *La polémica del Darwinismo en la España en el siglo XIX y sus repercusiones culturales y pedagógicas*. Treball Fi de Màster, Universidad de Cantabria.
- FLORENSA, C. (2010). *Estudi del tractament de la teoria de l'evolució a La Vanguardia Española entre el 1939 i el 1978*. Treball Fi de Màster, Universitat Autònoma de Barcelona - Universitat de Barcelona.
- GLICK, T. (2010). *Darwin en España*. Originalment publicat el 1982. València: Publicacions de la Universitat de València.
- LÓPEZ PIÑERO, J. M. (2008). *El darwinismo valenciano del siglo XIX y su fundamento histórico*. València: Consell Valencià de Cultura.
- MORALES, M. (2017). *Estudi del tractament de la teoria de l'evolució al diari ABC en el 1909 i el 1982*. Treball Fi de Màster, Universitat de València.
- MORALES, M.; DOMÍNGUEZ, M. (2017). «La evolución a carta abierta. Seguimiento de la polémica entre el Doctor Tomás Maestre y el Padre Zacarías en el diario ABC a principios del s. XX». *eVOLUCIÓN*, 12(2): 39-44.
- MORENO, C.; LUJAN, J. L. (2009). «Darwin como noticia: La imagen de Darwin a través de los medios de comunicación en el bicentenario de su nacimiento». *Ludus Vitalis*, 17: 259-279.

- NÚÑEZ, D. (1969). *El darwinismo en España*. Madrid: Editorial Castalia.
- NÚÑEZ, D. (1982). «La muerte de Darwin en la prensa española de la época». *Triunfo*, 89: 76-93.
- PELAYO, F. (2009). «Debatendo sobre Darwin en España: antidarwinismo, teorías evolucionistas alternativas y síntesis modernas». *Asclepio*, (61) 2: 101-128.
- PERETÓ, J.; CATALÀ, J. (2016). «Reconciliar-se amb Darwin? Les visions divergents de l'evolucionisme en Erich Wasmann i Jaume Pujiula, biòlegs i jesuïtes». *Mètode Sci. Stud. J.*, 90: 73-79.